

Tělesnost a Druzí

(Sartrovo pojetí těla v jeho spise Bytí a nicota)

Jiří Vaněk¹

Existenciální filosofie zvláště výrazně zasáhla myšlení vyvíjející se ve dvacátém století. Do sedmdesátých let byl tento vliv rozpoznatelný přímo; avšak ani poté neustal, jen se uplatňoval zprostředkovaněji, jak prolínal v pozitivní i negativní odezvě na některé její prvky do novějších antropologických koncepcí. Určitou stránkou původního přínosu existencialismu jsou **tematické výzvy**, jejichž ohlas lze pozorovat rovněž ve formulacích řady současných filosofických otázek. K takovým tematickým výzvám náleží problém, **v čem je v jádru založen vztah člověka k druhým lidem**, a rovněž **fundamentální povaha člověkovy tělesnosti**. Jedním z filosofů, kteří oba tyto problémy ve svém díle významně exponovali, byl Jean-Paul Sartre.

V knize z roku 1943 Bytí a nicota přistupuje Sartre k existenciální charakteristice lidské tělesnosti fenomenologickou metodou. Při snaze o vymezení fenoménu těla jde o to, zachytit způsob, jímž je nám naše tělo originálně dáno v prožitcích a akcích. V tomto smyslu filosof upozorňuje, že při běžných úvahách o fyzickém základu člověka bezděčně spojujeme naše vědomí s fakticitou cizího těla, těla Druhého, který je před námi. Tělo pak v takové úvaze vystupuje jako objekt mezi objekty a nikoli ve své původní funkční aktivitě, jíž je dáno každému z nás originálně, bezprostředně. A přitom právě základní charakteristikou lidské tělesnosti je subjektivní činnost a její prožívání, nikoli prostá věčnost jakési tak zvané tělesné schránky. „Mé tělo, jak existuje *pro mně*, se nevyskytuje uvnitř světa.“ (Sartre, 1978, s. 402) Nahlížím-li na své tělo jako na cizí a vnímám je jako věc mezi věcmi, je to odvozený vztah, v němž fyzická stránka člověka vystupuje spíše jako jeho vlastnictví, ale ne jako jeho bytí. V takovém případě přebírám oči Druhého, jak mne vidí zvenčí. Mohu vidět sebe, ale nemohu vidět své vidění.²

Mohu vidět svou ruku, jak se něčeho dotýká, ale nevím o ní v tomto smyslu během dotýkání; tematizuji její cíl, nikoli ji samu. Sartrovi se takto vyjevuje nutnost rozlišit **tři ontologické roviny: 1. tělo jako „bytí-pro-sebe“**, **2. tělo jako „bytí-pro-druhého“** a **3. má akceptace toho, jak mé tělo chápou Druzí**.

1. Tělo jako „bytí-pro-sebe“

Existenciální modus „bytí pro sebe“ znamená, že lidské tělo jako vnímavý a aktivní zjev není pouhou věcí, „bytím-o-sobě“. Nicméně z toho zároveň nevyplyvá, že tu jde o izolovanost subjektu. Sartre zdůrazňuje ve shodě s exegetickou tradicí vinoucí se od Heideggerova spisu Bytí a čas (1927), že bytí-pro-sebe je současně bytím-ve-světě a lidské vědomí je vědomím o světě. Jenže je to svět prožívaný a chápáný vždy z perspektivy daného subjektu. Přirozený svět není newtonským abstraktním, vylidněným prostředím. Naše znalosti o světě jsou vázány na způsob, jímž se v něm angažujeme. V této souvislosti již tehdy Sartre využívá ke své interpretaci těch poznatků moderní vědy, jež radikálně poukazují

1 Doc. PhDr. Jiří Vaněk, CSc., Katedra filosofie, Fakulta informatiky a statistiky VŠE v Praze, vanek@vse.cz

2 V tomto bodě se svou pozicí vzácně shoduje stanovisko existenciálního myslitele s kladením problému u představitelů filosofie jazyka Ludwiga Wittgensteina, když ve svých cambridgeských přednáškách zformuloval otázku. „Ve středu svého zorného pole vidím strom. Ale kde vidím střed svého zorného pole?“

k tomu, že i věda je lidskou činností (kterýžto fakt je ostatně rovněž jedním z motivů už u Heideggera): zjištění de Broglieho, že zkušenost je systémem vztahů, jejichž součástí je také pozorovatelova pozice; podobně Heisenbergův princip neurčitosti i Einsteinova teorie relativity jsou dokladem, že naše znalosti jsou spoluurčovány naším vztahem k poznávanému objektu. „Takto jsou relativní nikoliv vůči [obsahu] poznání, jež v nich získáváme, ale vzhledem k našemu původnímu angažmá v srdci světa.“ (Sartre, 1978, s. 407) Znalost a akce jsou tudíž jen dvě stránky původního konkrétního vztahu.

V tomto smyslu lze tělo definovat jako „*nahodilou formu, jež je pojímána podle nutnosti mé nahodilosti*.“ (Sartre, 1978, s. 408) Jak se jeho stav neustále mění, je tím, co „zničováám“, proto si nemohu být nikdy plně vědom, jak funguje ve své aktivitě „pro sebe“. Protože aktivita vědomí je dána naším tělesným umístěním ve světě, tím naléhavěji se tematizuje, v čem tkví sepětí subjektu tělesně situovaného se světem. Sartre v tomto ohledu odmítá vycházet z priority smyslovosti. „Vědomí *jsou* jeho vlastní smyslové vjemy, zatímco si zachovává od nich odstup.“ (Sartre, 1978, s. 414). Filosof poukazuje k tomu, že chápání smyslovosti je založeno na třech myšlenkových krocích: 1. nutno nejprve zaujmout stanovisko „určitého realismu“, na jehož bázi teprve bude uznána hodnota našeho vnímání Druhého, jeho smyslů a induktivních nástrojů poznání; 2. na úrovni smyslů se tento realismus rozplyne, neboť poskytují informace jen o sobě samých; 3. přesto na základě smyslů ustavuji své znalosti o vnějším světě. Tak užíváme pojmu *objektivita* nikoliv pro bezprostřední spojení s bytím, ale pro určité kombinace smyslových dojmů, jež se vyznačují větší trvalostí či pravidelností, anebo lépe souhlasí s celkem našich představ. Jde tudíž o subjektivní utváření dílčí koherence. Proto podle Sartra každá vážně míněná teorie musí odmítnout snahu pokládat smysly za základ vztahů mezi vědomím a světem.

Vzniká tak otázka, čím je umožněna orientace smysly obdařeného těla ve světě. Je to zároveň dotaz po předpokladech smyslovosti samé. Sartre tu připomíná trefná slova Augusta Comta: „Oko nemůže vidět sebe sama.“ (Sartre, 1978, s. 417) Mohu vidět oko jako objekt, nemohu však spatřit jeho vidění. Tohle je cesta k uvědomění si základního východiska: my jsme středem, který právě proto nemůžeme sami vidět. Přitom strukturasvěta vyžaduje, že nemůžeme vidět, aniž bychom nebyli viditelní. Podle Sartra nejsou smyly dány dříve, než objekty, jež jsou jimi vnímány, a proto nemohou být ztotožňovány se subjektivitou. Jde o objektivní variace v percepčním poli.

Zdálo by se, že tu filosof jen na základní, výchozí rovině uvažování obrací subjektivistické tvrzení.³ Subjektivní sensualismus tvrdil, že to poslední, co můžeme říci o obsahu našich smyslů je, že jsou projekcí smyslové aktivity, aniž lze doložit, že má objektivní obsah. Sartre to zdánlivě jen obrací. Má však pro svůj postoj ještě základnější oporu: vychází-li z fenomenologického názoru, že naše vědomí je vždy intencionální, tj. zaměřené mimo sebe, na „objektivní“, respektive intersubjektivně doložitelné obsahy, může odtud dospět k uvedenému závěru. To znamená, že ani smyslovost není bezobsažná, realizuje se vždy svým obsahem a tudíž lze říci, že smyslový vjem a akce spadají vjedno, jsou nerozlišitelné. Tak je tomu v bytí-pro-mne, avšak dochází k omylu, když interpretuji svou akci na způsob, jak vidím činnost Druhého, totiž v termínech předmětnosti. Mé tělo v takovém pojetí vystupuje tak, jak se mi jeví tělo Druhého, tj. jen jako nástroj mezi jinými nástroji.

Vystupuje-li na jedné straně základní sepětí tělo-svět ve smyslu subjektu tělesně nitrosvětsky situovaného, pak na druhé straně se ukazuje druhá fundamentální vazba těla s duší, s psychikou. Klasické pojetí tento vztah pojímá tak, že duše užívá těla jako svého nástroje.

3 Základní rovinou tvrzení označuji takřkajíc dno argumentačního řetězce, které u každého filosofického stanoviska musí existovat, aby z něj bylo odvozeno vše ostatní, co z něj vyplývá.

Avšak i v chápání nástrojovosti je rozdíl mezi pouhým teoretickým názorem a fenomenologickým přístupem. Pro kontemplativní vědomí, říká Sartre, kladivo pouze je „vedle“ hřebíků, kdežto fenomenologicky ke hřebíkům odkazuje v rámci smyslu subjektové aktivity. Tak i prostor, jak je nám v životě dán původně, nepřeváděn na abstraktní formy, má „hodologický“ charakter, tj. je určen trasami, směřováním životních pohybů.

Ačkoli je při tom percepce a akce nerozlišitelná, přece jen akce sama percepci přesahuje projektem do budoucnosti, který je v ní obsažen. Struktura přirozeného světa pak sestává 1. z možností mých případných akcí, 2. z absencí dalších možností (Sartre říká: jako obrácené dno šálku) a 3. z instrumentalit, nástrojů mých aktivit. Svět je nekonečnou řadou odkazů jednoho nástroje na druhý, ale současně tento nástrojový komplex poukazuje k jeho středu, k jednajícimu, praktickému, tělesnému subjektu. Takto je tělo prožíváno, ale ne tematizováno. V konfrontaci s akcí věci odhalují svůj stupeň odporu a protivenství. Mé tělo rozšiřuje svou působnost, expanduje prostřednictvím nástrojů. Přitom jsem do svého universa zapuštěn svými smysly: proto je Sartre definuje jako naše „bytí-uprostřed-světa“. (Sartre, 1978, s.429) Tělo vytváří i rámec osobní existence: jsem, pokud jsem svým tělem. Svou neustálou přeměnou se obrací do nicoty, zpětně poukazuje nakonec ke zrození z nicoty.

Z toho všeho plyne, že tělo tak, jak existuje *pro mne*, je dáno těmito parametry: narození, minulost, nahodilost, nutnost stanoviska, faktická podmínka všech možných akcí ve světě. Není nějakým přídatkem k duši, ale trvalou strukturou mého bytí a permanentní podmínkou možností mého vědomí jakožto vědomí o světě a jako projekt transcendující do budoucnosti.⁴

Zároveň však podle Sartra moje konečnost daná tělesností je podmínkou svobody, jež představuje vždy volbu sebe. Tělo je v této rozloze základní existenciální situace výchozím stanoviskem, které je základem všech stanovisek dalších. Přitom nereflektující vědomí není vědomím o těle: toto vědomí své tělo *žije*. V tomto bodě se rozvíjí pohled, jenž byl proklamován již Friedrichem Nietzsche, prohlašujícím: neříkejme, že mám své tělo, nýbrž že jsem své tělo. Na tento názor pak navazují i další antropologicky orientovaní myslitelé, především José Ortega y Gasset, podle něhož se duše zračí v těle. V rámci této myšlenkové linie pak Sartre dotvrzuje: je-li vztah mezi tělem jakožto stanoviskem a věcmi svou povahou *objektivní*, pak poměr mezi vědomím a tělem je vztahem *existenciálním*. Tím je míněno především to, že „mé tělo je vědomou strukturou mého vědomí“ (Sartre, 1978, 434), ovšem v podobě netematizované vědomé aktivity (tj. není to vědomí „o“ těle, ale zaměřené, cílené počínání těla).

Toto „vědomí těla“ je často směřováno s vnitřní afektivitou. Sartre v této souvislosti upozorňuje, že afekty již jsou vždy odezvou na něco ze světa (nenávidí se něco atd.); je třeba odlišit je od pocitů vypovídajících jen o stavu těla samého (např. bolest), od nereflektivní polohy tělesných informací. Tělo je neoddělitelné od své prožitkové i reflexivní aktivity a svou „melodickou organizací“ vytváří to, co nazýváme psychikou.

2. Tělo jako „bytí-pro-druhé“

Druhou z existenciálně ontologických dimenzí, jež Sartre rozlišuje, je „**tělo-pro-druhé**“. Touto ontologickou perspektivou je způsob, jímž se tělo Druhého vyjevuje pro mne a kterým je mé tělo vnímáno a chápáno Druhými. Jde o radikálně odlišné pojetí vůči tomu, jak existuje tělo jakožto „bytí pro sebe“. Tělo Druhého vystupuje jako objekt mezi objekty

4 Opět pozoruhodná shoda se stanoviskem Ludwiga Wittgensteina: „Lidské tělo je nejlepší obraz lidské duše.“ (Wittgenstein, 1998, s. 225).

v předmětném, nástrojovém světě. Informace o něm přijímám ve formě znalostí. Tak i smysly Druhého jsou mi známy tímto, a nikoli subjektivě prožitkovým způsobem.

Tělo Druhého odkazuje na sebe ve svém prostředí i při své absenci (rozmístění věcí, uspořádání obytného prostoru). I absence těla je tak strukturní způsob jeho „bytí-zde“ obsažený v předmětných odkazech na něj. Fakt jeho možné přítomnosti nebo nepřítomnosti zároveň odhaluje jeho nahodilost: ta vystupuje jako nahodilá přítomnost těla Druhého (jež v principu může být zde, ale také kdekoli jinde) a také jako jeho nahodilé umístění v mém žitém prostoru. Co je pro Druhého jeho osobní prožitkovou sférou, zakoušením sebe sama, je pro mne „maso“. Tato čistá intuice není jen znalostním, vnějškovým hodnocením, ale může být i afektivním zážitkem, jež lze popsat jako znechucení, nevolnost, hnus. Až překročením čistě prožitkové úrovně, a to přičiněním druhotné reflexe, se z existenciálního zakoušení hnusu stává stav odcizení.

Druhý je mi původně přístupný („je mi dán“) jako tělo v situaci a vystupuje jako totalita významových vztahů ke světu. Tělo ve své roli nástroje je spjato s tím, s čím zachází (ruka uchopující sklenici). Přitom vnímáme tělo Druhého v jeho projevech ve vztahu k budoucím cílům, k celku situace, k níž svým vystupováním odkazuje. Proto také Sartre považuje za omyl představu, že tělo Druhého v té podobě, jak se nám původně vyjevuje, je anatomicko-fyziologický útvar. S tělem druhého, jak je ve skutečnosti vnímáme, je identické to, co nazýváme charakterem. Ten se nám zjevuje prostřednictvím tělesného projevu v intuici, jež může být potom eventuálně diskurzivním poznáním interpretována. Filosof zde výslovně potvrzuje oprávněnost běžného úsloví, že „první dojem bývá pravdivý“.

Charakter je ve své nahodilosti a při svém utváření výrazem základního určení lidské bytosti, totiž svobody. Tělo Druhého je vždy více než jen jeho současnost, odnáší se do budoucnosti, neustále překračuje svou dosaženou fakticitu.

3. Přijetí pohledu Druhých na sebe sama (neboli má akceptace toho, jak mé tělo chápou Druzí)

Avšak zatímco se Druhý v měnících se životních situacích neustále proměňuje, my jeho charakter a jeho tělo vidíme v té podobě, do níž dospěly v dosavadní minulosti. Tady je významový přechod ke třetí existenciálně ontologické dimenzi či perspektivě, již Sartre charakterizuje takto: „existuji pro sebe tak, jak je mé tělo známo Druhým“. (Sartre, 1978, s. 460)

Víme již, že to, co Sartre míní tělem, je psychofyzická jednotka lidské existence. Ta je ovšem Druhým viděna jako objekt uprostřed světa. Mé tělo, vnímáno takto Druhými, mi uniká na všechny strany, neboť Druzí je (vůči němu) zvenčí zachycují nutně jen v dílčích rysech (což v takovém obraze člověka znamená ztrátu jeho celistvosti) a v jakoby dokončené podobě (což zase značí, že v takové představě dochází ke ztrátě neukončenosti vývoje individua, jež platí po dobu jeho života). Oko Druhého zvěčňuje a bere mi mou svobodu (dalšího rozvoje).

Zde je jádro onoho velkého Sartrova tématu, jež pak prolíná i jeho dílem literárním a dramatickým: zvěčňující pohled Druhého. V definitivě a neúplnosti posudku obsaženého ve vidění Druhého je mé tělo odcizeno své pravé, původní podobě, k níž podstatně náleží otevřenost do budoucnosti. Neznepokojuje mne můj zjev (tělo) tak, jak existuje, říká Sartre, ale to, jak mne vidí Druzí.

Filosof zdůrazňuje, že Druhý jako tělesný objekt a objektivita mého zjevu (těla) zde musí být jako dva objektové stavy dříve, než mohu zjistit, že vykazují analogii. O tom, jakým způsobem existuje mé tělo pro Druhé, mne poučuje jazyk. Znam (ve smyslu vědění

o něčem, tedy nikoliv jako bezprostřední prožívání) své tělo prostřednictvím pojmů, jimiž o něm mluví Druzí. Tak nám povaha toho, jak existuje **naše tělo pro nás** zcela uniká do té míry, v níž na něj uplatňujeme způsob, jímž je vnímají a chápou Druzí.

Být viděn Druhým (nejen vizuálně, ale vůbec ve smyslu soudu o někom) ovšem neznamená jen převrácení žité existence v objekt, ale také reflexi, jež v průběhu prožívání není přítomna. Sartre to vyjadřuje známým podobenstvím o voyeurovi, jenž zaujat svou aktivitou, sebe nevnímá a teprve když je přistižen pohledem Druhého, stává se jeho charakteristika výslovnou. Tak pohled Druhého není jen umrtvující objektivací, nýbrž i možností podstatného poznání a může i určujícím způsobem přispět k sebepoznání toho, kdo je viděn.

Proto se také motiv pohledu a vidění objevuje i v Sartrově umělecké tvorbě, kupř. zvlášť výrazně v dramatu *S vyloučením veřejnosti*. Dvě ženy a jeden muž, ocitnuvší se posmrtně v uzavřené místnosti, marně se shánějí po zrcadle, aby se mohli nahlédnout. Dezerter Garcin prohlašuje: kdyby mě jediná duše viděla jinak, ne jako zbabělce, byl bych zachráněn. Lesbička Inès nabízí mladé Estelle, aby se v ní viděla („budu tvým zrcátkem“) a apeluje: „Kdybych se odmítla dívat na tebe, co by sis počala s celou svou krásou?“ (Sartre, 1962, s. 56) A když táž Inès líčí, jak zaživa odrazovala svou milenkou od jejího milence, prohlašuje: vplížila jsem se do ní, viděla ho mýma očima. Garcin vyzývá: ...zavřeme oči a každý se bude snažit zapomenout na přítomnost druhých.“ (Sartre, 1962, s. 57) Je to však marné, a jeho následný pokus o intimní kontakt s Estelle je souzen přihlížející Inès: „Ale pamatujte si, jsem tady, dívám se na vás. Nespustím z vás oči...“ (Sartre, 1962, s. 68). A všichni se postupně přiznávají ke svým vlastnostem a činům pod tlakem soudů druhých. Proto také zde z Garcinových úst zazní slavná Sartrova věta: „Peklo, to jsou ti druzí“ (Sartre, 1962, s. 77)

Vyznačená koncepce tělesnosti a vztahu člověka k druhým lidem je pouze součástí Sartrova rozsáhlého konceptu existenciální antropologie a její plný význam se stává zřejmým až v tomto rámci. Zároveň je však jedním ze základních způsobů fenomenologické tematizace těla, vedle konceptů, jež vytvořili Maurice Merleau-Ponty a Jan Patočka. Její hodnota je dána především v rozlišení mezi prožitkovou rovinou a kognitivně reflexivní stránkou lidské existence, do něhož rovněž proniká Sartrovo stěžejní chápání lidské svobody i zásadní výzva k odpovědnosti za vlastní činy a k „autentickému“ životu v pravdě. Člověk ke svému sebepoznání, včetně pochopení povahy, zdrojů a okolností vlastních činů, potřebuje nutně znát i skutečnou dimenzi své tělesné skutečnosti. A k tomu výrazně přispívá i Sartrův koncept.

Literatura

SARTRE, Jean-Paul: *Being and Nothingness. A Phenomenological Essay on Ontology*, New York, Pocket Books-Quukka, 1978.

SARTRE, Jean-Paul: *S vyloučením veřejnosti*. In týž: 5 her a jedna aktovka. Praha, SNKLU, 1962, s. 37–77.

WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filosofická zkoumání*. Praha, Filosofia 1998.

Tělesnost a Druzí

Jiří Vaněk

Abstrakt

Práce se zabývá jedním významným tématem existenciální a fenomenologické filosofie v té podobě, jak je pojednal Jean Paul Sartre ve svém základním díle *Bytí a nicota*. Autor sleduje jednotlivé kroky filosofovy koncepce tělesnosti a prochází všemi třemi „dimenzemi“ či „perspektivami“, jež jsou v ní rozeznávány: tělem jako prožívaným subjektem, tělem objektivně pojímaným druhými lidmi a přijetím pohledu druhých na sebe sama. Motiv soudícího pohledu je pak ve výkladu krátce rozvíjen i v odkazu na Sartrovo drama *S vyloučením veřejnosti*.

Klíčová slova: tělo prožívané, tělo-objekt, Druhý, pohled Druhého.

Body and Others

Abstract

The theme of this study is the concept of body in the book of J.-P. Sartre *Being and Nothingness*. There are three ontological dimensions: 1. the body as „being-for itself“, as total center of reference which things indicate, 2. „the body-for-others“ and 3. how I exist for myself as a body known by Other. By Sartre the nature of „our body for us“ entirely escapes us to the extent that we can take upon it the Other's point of view.

Key words: living body; body as object; Other; Other's view.